

— Ви ніколи не покінчите з ним в Англії, поки існують бронза й камінь. Його пам'ятники будитимуть душі молодих невинних хлопців. Мільйони, що не знали його, поважатимуть, мов рідного батька його, яким тих кілька, що в останнє бачили його, гидували, як стервом. Він зостанеться святим. Ніхто не дізнається правди про нього, бо я нарешті надумався, що мені робити. В розкритті чужих таємниць є так багато доброго, як і злого, що я довго вагався. Але, газет тих тепер ніхто не читає, протибразилійське цькування минулося; Оліве тепер скрізь в повазі. Я собі сказав: коли денебудь на металі, чи на камені, що стоятимуть мов ті піраміди, я знайду хоч слово проти чести полковника Кленсі, чи капітана Кіса, чи президента Оліве, чи іншої невинної людини, тоді я скажу все, що знаю: але, якщо тільки прославляється Сен-Клера, то я змовчу. Я так і зроблю. Ну й холоднож, — додав о. Бравн.

Вони ввійшли до середини.

— Билемо пива або вина.

— Або горілки, — обізвався Флямбо.

Переклад з англійської мови Ганни Чикаленко

Ів. Федорченко

ЗАРАННЯ

(Докінчення.)

VI

Людей на сход насилу позганяли. Хто сперечався, не хотів кидати нагальної роботи, того й костуrom старшина потяг, або лякав холодною. Староста, десяцький та сторож тільки лаяли, а молодих та суперечливих частували злегенька ціпками по спинах, аж ті йойкали. Так принукували свободних громадян до виконання громадських обов'язків.

Так, як опівдні, люд зібрався. Старшина збігав підтюпцем до попа сповістити про те начальство. І от начальство прибуло перед народ.

— Здрастуйте, добріє люди! — промовив, сидючи в бричці, ісправник, доторкнувшись рукою до козирка. Добрі люди, звичайно як добрі, хоч і громадяни в поневірці, всі гарненько поздіймали шапки й пошанували начальство низеньким поклоном. Стояли без шапок, аж доки начальство, запевнившись, що добрі люди не мають властивих бунтівникам ворожих замірів, відважилось і перейшло, з прихованим всеж таки острахом, через двір тай сховалося за дверима управи.

Тимчасом десь виринула ціла лава урядників на конях і стражників пішком. Це постарався становий. Урядники стали лавою проти сходу, стражники оточили ганок управи, після

того на ганок вийшов увесь трояк начальства, вбраний у всі окраси. Ціла група творила моторошну картину. Народ знову позадймав шапки і всі насторожились слухати.

— Третєво дні — суворо та грізно зіпнув ісправник — ви цілим селом сделали бальшое преступленіє. Ви насильственнo прагнали с вашіх палей інженера, каторий імел от губернатора аткритий ліст. Такой паступок, учіньоний вами скопом, називається бунтом. Кто падбіл ілі падгаваріл вас на егот бунт?

Всі мовчали, не розуміючи половини сказаного.

— Павтаряю: кто первий вивел вас в поле і кто первий подал мисль оказать сапратівленіє?

Знову всі мовчали.

Бараняча мовчанка юрби зовсім розсатанила ісправника. Він скочив з ганку, схопив за груди першого старосту і гримнув його в лице. Староста ледві встояв, потім став на коліна і, закриваючи рукою зразу спухлу щоку, промовив:

— Та ніhto нас, пане, не підбурював, а такечки прямо, як почули один-по-одному, що хтось нашу землю міряє, пішли всі гуртом та й прогнали мірчого.

Староста все по черзі розказав. Між людьми деякі егекали, потверджуючи отак, що староста говорить правду.

Зовсім все це не було подібне до того, що наговорив, приїхавши до повіту зі скаргами інжинер. А коли посередник на тихій нараді зауважив, що інжинер повинен був спершу прийти до управи, показати старості одкритого листа і вимагати від старости „содействія“, а цього не зробив, то тут в селі навіть нема нікого винного. Ісправник, як організатор цілої отієї виправи, почував себе ні-в-цих, ні-в-тих і знизив значно тон свої балачки.

— Ну так от що! Глядіть мені, щоб на другий раз цього не було, бо пришлю військo на ексекуцію. А коли інжинер приїде мірять, то ви йому не заперечуйте. Чуєш старосто?

Не вспів той відповісти, як в юрбі загукали

— Не пустимо мірять! Земля наша! Ми її оплачуємо! Нікого не пустимо!

— Як то „не пустимо“, коли я приказую? Як ви смієте мені перечити?

Павло Шкряб, лігня людина, виступив з натовпу; чемно уклонившись, як годиться, промовив:

— А нащож він міряє?

— Чугунку будуть строїть.

— Так нам не треба чавунки, ваше високоблагородіє, — відповів Шкряб.

— Не надо вам, так надо другім.

— А як кому іншому потрібна, то хай і будують її деінде, а не на наших полях. У нас і так землі обмаль.

— Вашева сагласія спрашівать не будут. Паследует указ о прінудітельном атчужденіі землі і ви далжні будете пакаріться і уступіть землю сколька нужна.

Утихомирившись, начальство поїхало, а з ним і посіпаки. Не стільки було того діла, скільки гвалту та репону.

Але, не зважаючи на такий досить лагідний кінець, люди почували себе зовсім погано. Така надія, що чавунку або будуватимуть, або може й ні, не дуже помагала до заспокоєння душ. Добре, коли не будуватимуть! а як почнуть, то тоді що? Не пустити — неможна: он бач що скоїлось за одне тільки те, що якогось там мірчого прогнали. А коли почнеш противитись будувати, то зроблять „закуцію“, та й мовчи.

Ні! так лишити справу не можна. Треба щось робити, а що? — хто його знає. Певно писати кудинебудь. А кудиж писатимеш? До губернатора? — А якже! хіба він не дав мірчому дозволу міряти? Це не може бути; та й по всьому видно, що він з панами заодно. Прямо треба до царя вдатись.

Так собі гуторили люди після того достопамятного сходу, де побито старосту. Щож! — пішого сокола і ворони бють! Їхні думки сплутані та туманні; висновки з них були дуже непевні. Але і такі думки єднали їх. І не так думки, як несвідоме почуття жаху перед хмарою, з якої донісся до їх ледві чутний відгомін грому. І вони, охоплені однією гадкою, ніби знехотя, потяглися докупити і в найближчу неділю, зібралися до управи на збори, ніким некликані і негонені.

Зібралися на дворі. Посідали хто на призьбі, хто на колодах, що лежали у дворі. Хто на тин зіпнявся, а хто й так стояв. Нечутно було ні звичайного на зборах крику, ні гамору, балакали півголосом, всі проняті однією моторошною думкою, що льодовою блискавкою стріляла кожному з потилиці аж у п'яти; вона прошивала їх жахом, аж до зубного скреготу.

Вивів усіх з тої очамрілої мовчанки Гедзь, молодий го-сподар дуже нервової вдачі. Через таку вдачу не міг він довго стримуватись у мовчанці і вискочив, як Пилип з конопель.

— Чого тут довго митикувати? діло ясне, а від думок можна і в голову зайти.

Мовчанку було порушено. Громада вийшла з окостеніння і зняла шум та гармідер. Слова посипались, мов хтось прорізав у лантусі з горохом дірку. Галас щодалі більшав і подавав надію вискочити за всі межі. Але староста ухитрився повернути його у свої межі, гукнувши:

— І якого чорта розгіпалися, мов баби коло криниці?!

Повинніб знати, для якої справи зійшлися.

Сказано це було голосом енергійним, повним виразу найнеімовірнішої люті яку староста вважав за найоздобнішу ознаку його громадської позиції. І сказане показало свою силу зразу. Галас ущух і лише денед гуло стиха, як то гудуть бджоли на вишневому куші, коли той цвіте.

— Діду, Павле, — звернувся староста до Шкряба. — кажіть, як думаєте?

Хоч і ляконічно поставлене, питання було для всіх зрозуміле — про що тут іде. Незгаючись дід Шкряб почав:

— Найсамперед дайте всі клятьбу, що опріч нас жадна душа не знатиме, про що будуть балакати. Їжте землю.

Коли кожна душа, нагнувшись, взяла з долу пучечку куряви, що мала символізувати святу землю та поклала її собі на язик, тоді Павло Шкряб почав повагом.

— Мусимо йти перед великі вікна. Хоч і то пан, але пан над панами; то може й на нас справедливим оком оскалить. Об цім нікому ані чичирк.

— Моя думка така, — тягнув далі Шкряб. — Сміливий батько у лоб бе. Обіраймо депутатів впрост до царя. Нехай просять, щоб не дозволив видавати отого указа на примусове відбирання в нас землі, бо її в нас обмаль.

— А обмаль, обмаль — перекотилося громадою.

— Ще дві слові, панове громадо, — додав Шкряб. — Депутатам дреба дати грамоту, що то ми їх громадою вибрали і зібрати гроші на дорогу. Пашпорти виправити у волості. Будуть там питати, куди та зачим їдуть, відповісти: — до Київa на прощу Оце і все!

VIII

Ще далеко не благословилось на світ, як повибрані депутати потайки, мов змовники, зібралися коло Шкрябової хати. Дід Павло, не гляючи на свої старі літа, вже зовсім зібрався в дорогу. В його торбу поклала баба дві сорочки, двоє білих штанів, обгорнутих у нові онучі, новий пояс, нову шапку, хліб, мірку сухарів, вузлик соли та головок п'ять цибулі. Не наслідуючись спитати діда куди він іде й за чим, баба ждала, поки сам скаже, а він не говорив і через те між ними мов якась холонна стіна стояла. Обое почували себе як у лещетах і язики їм потерпли. Аж коли перед вікнами замаячили в досвітній сіряві дві чоловічі постаті і дід почав надівати на плечі сумку, баба насмілилась спитати.

— Та кудиж це ти надумавсь, Павле?

— Не скажу, Мотре, не треба тобі знати.

— Хтож то за тобою прийшов?

— Не питайся. То свої люди

— Колиж тебе назад чекати?

— Коли Бог поможе — рівним голосом, в якому чулося дрожання, одказав дід.

Хотілось ще допитувати діда, але придивившись до обличчя зауважила строгий, навіть суворий, вираз і зразу мов заціпилась: не стало духу розпитувати далі і вона, зціпивши зуби, мовчки попрощалася з дідом. Вона сунулась за ним, щоб проважати, як годиться, але мала таємну думку, придивитися, хто прийшов по діда. Він таким самим голосом сказав:

— Не проважай: не треба!

Поздоровкавшись з москалем Фонькою та Шахраєм, не

мовляючи більше ані слова, бадьоро попрямував дід Шкряб до шляху, що вів у повітовий город.

Аж над вечір, шістьдесять верстов утоптавши дороги, увиходили в розбовтану, як кальне болото, вулицю повітового міста. Вже сонце запало. Треба було десь заночувати. Дід Павло порадив стати на постояльному у Хаїма Кирноса, де вже раз довелось бувати.

Місто пишалось своїми деревляними, позбиваними з обполів „пішоходами“. Якже: поступ! Ходити по них було небезпечно, але вони рятували від грязюки і тому їх вживали під час бездорожжя. Іншим часом пішоходи обминали з належним пошануванням. На цей раз, за недостачу пошани до цих гордошів міста, кожному депутатові припала невелика пригода, але на ніодну з їх костоправа не було треба.

Гаразденько опинилися у Хаїма. В „обчій“ людей було мало. Депутати прибули задрипані мало не по пояс. Потомлені, як хорти, вони всетаки ввічливенько поздоровкались з господарем і спиталися, чи можуть в його переночувати й за яку ціну. Як доїли докінця містечкового оселедця, обсмоктали йому голову, вицідили до краплі з чайника воду, тоді душі їм розпарилися і почало їх схиляти на сон, а Хаїмові Кирносові заманулося дізнатись, що це за люди.

І він почав, прибираючи чайника з горнятками.

— Чи здалека?

— Та з Лебедина, може знаєш? — відповів Шкряб.

Решта компанії мовчала, памятаючи дідову пересторогу.

— А, це коло Злотополя! Там мій брат у других має заїзд.

По цих словах Кирноса ніби якісь родинні нитки простяглися і повязували між собою почуття зовсім чужих лоти людей.

— Якась пильна справа, мабуть? — питав Кирнос.

— Ат! бодай не казати — махнув рукою Шкряб.

— Там кажуть десь коло вас чавунку Бродський будуватиме — закидав Кирнос.

— А ти вже й знаєш! От жидівська душа — не витримає Шкряб. — То це Бродського справа!?

— Ну, якже, щоб ми та не знали що на світі робиться. З того хліб їмо!

Але ці слова Хаїмові завузлили розмову. Шкряб став обережніший і на всі Кирносові підходи відповів, що вони потребують доброго адвоката порадитись у своїй справі.

Адвока-а ат! Так яж вам посоветую таково доброго адвоката що аж! Самово лучшево!.. ей богу, штоб я так жил! Ві патом будете мне дякувати так, что аж!..

Але дядьки вперто замовкли. Шкряб тарабанів пальцями на столі і голосно позіхав. Шахрай смалив цигарку і цвиркав слиною. Фонька, сплівши на животі пальці, пустив млинком великі — один навколо одного.

Хаїм зрозумів цю без мови красномовну опозицію і замовк. Він умів чекати.

— Притомилися ми, — ніби виправдуючи свою мовчанку, заговорив Шкряб. — Де кажеш нам спати?

Хаїм показав їм на голі причі. Ліпшого лігва депутати собі й не бажали. Пішли до криниці, витягли цебер води, побмивали від болота чоботи, щоб не заваляти тапчанів, поклавши під голови клумачки.

ІХ

— „Чи ялося свиням на росу ходити!“ — промовив при мівкою дід Шкряб, ставши на хіднику під вікнами будинку демешкав адвокат. Вони всі троє щойно від його вийшли занепокоєні і зняковілі. Адвокат рішуче відмовився писати прохання до царя.

— Бо то є безглуздя, — говорив він їм. — По цілому світу люди радіють, коли близько їх осель прокладають залізницю, а ви, як ті дикуни, не розумієте власної вигоди, що далеко більше дасть вам користи за ті кілька десятків десятин землі, що у вас її відкуплять.

— Недаром заберуть! А та користь що матиме ціла околиця, цілий край від залізниці — вас зовсім не обходить? Загального добра ви зовсім не розумієте? Сором буде моїй адвокатській честі, коли допомагатиму у вашому дитячому спрямованню.

— Погано, — вирік дід. — Не інакше, а доведеться користуватись Хаїмовою ласкою. Біс його знає, що там в нього за один. Але ліпше щось, аніж нічого.

— Вернімось на постояльну — все одно сьогодні вже нічого не зробимо: он чиновники ідуть додому. Перекусимо, напемось цикорію, та й вдаримось до Хаїма за порадою.

Привиклі до повсякчасної роботи, вони з безділля нудилися пекельним нудом, що їх доводив до розпуки. З того нуду, ніким не прошені, до вечора повичищали Хаїмові стайні, двір, повимощували цегляним штибом доріжки до потребника, до дровітні, і ще їм до вечора було чимало часу: весняні дні довгі. Вийшли на вулицю та й посідали біля воріт на лавочці, дивлючись на порожніючу поволі вулицю.

Тут, як сонце вже сідало, застав їх Хаїм. Правовірний жид він вже встиг збігати до бейс-гамідраша, відмолити належного кадеша і випить чарочку а-гіт бромфа, що продавали за пятака, перехований в якихось криївках жіночого відділу. Йому горілка розвередила апетит і він біг до своєї балабусте, повний мрій налитись поуха горячим росолом з курки. Коли знечевя набіг на своїх ночувальників, що хирно сиділи, глипаючи з нудги навколо баньками і вмить його мрії попелом впади, а на перший плян став інтерес.

— Доброго вечора, хааяїни, — ласкаво привитався. — Ну, як там діла?

- Та, бодай не казати! — відповів Шкряб.
 — А що?
 — Нікчемні ваші адвокати — відповів.
 — Ай! І присяжново?
 — І присяжний. Панську руку тягне.
 — Нет, он за народ; толькі он трошки мешігенел! —
 опреділяв адвоката Хаїм.
 — Який там у тебе є? — спитав дід.
 — Міня? у міня — нет. Ето тут недалечко он живьот.
 — Твій родич?
 — Зачем родич? Нікакой он мне родич. Он, правда із
 наших, так затож і умний.

Це було справді недалечко. Серед юрби похилених обідраних, облуплених хаток брудного кварталу жидівського гетто, стояв маленький домок, новенький, під мальованою на зелену бляхотою, з жовтими віконницями та жовто помальованим ганком і навіть з огорожею, де почала розпускатись верба. Аж весело було глянути на таку чепурушку серед загального дрантя. В цім домику мешкав славлений Хаїмом адвокат. Видно не зле йому жилося.

Двома словами Хаїм порозумівся з адвокатом.

- А гіт нахт — привітався.
 — А гіте юр — була відповідь.
 — Ось, маєш! Бацул мір драйцеген а процент.
 — Досить з тебе буде й цванціг, — як то завжди було, — усміхався адвокат, молодий, чисто вдягнений, повненький жидок.
 Ну, гіт — і побіг.

Дід Павло все по ряду розповів. Адвокат уважливо його слухав, не перебивав, іноді лише ставляв запитання.

А потім сказав:

- Ви йдіть до Хаїма, переночуйте та приходьте до мене завтра раненько, так в осьмій. Прощеніє буде готове, ви його підпишете ти й на тім у мене кінець. Завдаток мені залишіть.

Х

На святого Іллу прабула до сільської управи бумага, що довірений пана Бродського має приїхати за тиждень умовлятися з громадою про землю під будування залізниці. До бумаги прикладено було копію указу, що надавав право силуваного вивлащення землі. Додано було в тому листі, що коли не дійдуть обопільної згоди на ціну за землю, то, за силою такихто та ще якихосьтам постанов незрозумілого закону справ про оцінку землі передасться до нікому доти невідомої оціночної комісії і вже вона встановлюватиме ціну, а землю поліція списує на протокол тай передає будівничому.

Степан Янович аж тричі голосно перечитав усі оті гаспидські папери і нічого не второпав — так ловко по письменному було написано. Не второпали й ті, що слухали того пи-

сання: староста, соцький, збірщик, сторож — уся адміністрація села.

Почали розбирати „по чисницях“. Довго розбирали, бо в писання було напхано якихось суто спеціальних виразів, а складня його була теж специфічна, не така як у книжках: мала силу додаткових речень і в цій кучерявій видігорності канцелярського стилю зникала основна гадка, як птиця в тумані.

Чи сьак, чи так, а спільними силами подолали папери, видовбали з того накопичення слів хвостика та й витягли з ним порядно затарасований товк. Витягли, збагнули і тяжко засмутились. Було таке вражіння, що насунула хмара та не дощова, а камінна і з тієї хмари от-от стануть зриватись брили та й падати їм на голови.

На ту хвилину вскочив до управи Гедзь і став прислухуватись до балачок.

— А щож це там наші? Як подались з села, то наче каміння в воду — ні чутки, ні вістки — міркував Пилип, староста.

На те Гедзь устряв.

— А я казав, що так буде. Обчеські гроші тільки змарнували.

— Ні, брат! — озвався староста. — За ті гроші, що ми дали, не довго напняствуеш.

— От побачите, що десь у холодній сидять. Згадаєте мое слово — не кидав свого Гедзь.

Але його вже не слухали. Міркували, як всеж таки поставитись до тих паперів, що їх оце вчитали.

Нема чого й казати, що коли повномочний Бродського приїхав на схід, то йому не про угоду довелось провадити переговори, а вислухувати цілими оберемками приношені, вразливі для уха й для серця, порівняння та прізвища щодо його особи. Гедзь з повною ширістю акумулятора настрою громади висловив неминучий, як дощова хмара, як весняна повідь, присуд села.

— Порубаємо тому ноги, хто ступить на нашу землю.

Таке ясне оформлення неясно ще багатьма відчуваних своїх почувань, вдіяло те саме, що прорив болячки. Товпа заревла:

— Порубаємо! порубаємо!

У бідного повномочного волося полізло дубом, така страшна погроза вчулася в голосі юрби. Уся його перед тим блескуча, осяйна постать ніби зразу зблякла навіть його наляковані чоботи здається змеркли. Він уважав себе щасливим, коли село залишилось далеко позаду і щойно звідтіль він наважився оглянутись на оте стожерне страхіття.

Аж у Спасівку повернулися депутати від царя додому. Зхудлі, зчорнілі, вошиві і брудні. Мовчали. Лиш Фонька заявив:

— Нада, братци, ждять. Ужь еслі прошеніє прінято, безатвету не останьотся! Ето уже безпрешесно.

XI

Втіха, що мали собі з утечі панка від Бродського, як і всяка втіха, була хвилиною.

Пекуча дійсність знову повернулася вузлом до виразки і краєля серце свідомістю, що скоро сил забракне сперечатись їй.

За тиждень після того, як утік наляканий панок, прийшла оціночна комісія: „предводитель“ дворянства, повітовий ісправник, мировий посередник і ще якісь пани. З ними були волосні старшина з писарем. Приїхали всі до управи, звеліли старості скликати повномочних та й іти на поле туди, до лихом начиненого Кривого Байраку. Самі, не гаючись, подалися тудиж.

Але не тільки повномочні пішли до Кривого Байраку. Посунуло ціле село, як і того разу, коли з тріумфом прогнали мірчого. Усім здавався потрібний опір готовими силами, щоб не допустити панів зневажити їхнє селянське право. Отимто всі сили села самочинно змобілізувалися і кожне йшло з наміром, або стати переможцем над ворогом, або навіть і полягти за недоторканість та непорушність—права! Ба, хто його зна, як оцінити розкуйовджені думки селян.

Прочиті таким настроєм люди йшли і мов громова сила пашіла від їх. Чулось, що юрба несе в собі набій вибуху страшенної сили і в жах кидало при думці, в кого він поцілить.

Але увага оціночної комісії занята була другим ділом, а чуття притуплене добрим сніданком з належною випивкою; тому ніхто не завважив тієї грізної хмари. Всі вони недбало спільними силами працювали над складанням марного протоколу про оцінку землі. Писали його на папері, розіклавши його на машталіровому сідалі, курили товсті чорні цигари і розказували один одному їдкі дотепи.

Варто уявити собі, що з ними сталося, коли той набій, що юрба несла в собі, вибухнув криком розючених горянок:

— Геть звідсіль!

Юрба, покищо, не рушала з місця, а тільки стояла і з певним почуттям сили висловлювала свій конечний присуд. Те, що вона не дійшла до вживання більш дошкульних засобів, що в очевидь змалювалиб висловлене тими двома словами бажання, помогло начальству спасти свій престиж, вже міцно захитаний. Перший опамятався ісправник. Він, як колишній вояка, привчений дбати про належну і повсякчасну пошану до властей, грізно гаркнув:

— Ви што, меррзавци!? Бунтовують скопом вздумалі? Зап-п-п-орю! — І ляснув першого ліпшого з громади в пику.

Але без попереджень заразже чиясь дужа рука зовсім неделікатно вхопила його ззаду за комір, а друга зпереду за груди, а потім ті обидві руки так його добре струснули, мов бажали витрусить йому всі кістки з тіла. Пан ісправник тільки

гикнув, руки, ноги йому обезвладніли, а волосся, зачесане з потилиці на лисину, їжаком поставало.

Піднялось над його голим черепом з десяток кулаків, і певно з хочом довелосьби йому зажити поляки за свій героїський вчинок, колиб хтось не ревнув:

— Гетьте! не зачіпайте!

Це був Омелько Таран, перший боєць на селі, що піднімав на плечі коня з їздцем.

— Не чіпайте цю гидоту! — додав, — бо ще через цю погань не спекається потім лиха! — була відповідь.

— Так, так! — потвердили більш помірковані. — Спору частину духу йому витряс! Нехай знає, здоров! О, то Омелько!

Ледві Омелькові лабеті попустили трохи, показалося, що в ісправниковому тілі дійсно ще якась частка духу залишилась, бо він у мент випорснув як вюн і, очутившись на бричці, вдарив машталіра по шиї і крикнув:

— Поганяй!

Цей удар зразуж передано коням, а коні вдарили копитами по землі і понесли так борзо, що лава народу ледві встигла розступитися.

Юрба тільки затюкала навздогінці.

Решта панів, никаючи з виглядом побитих собак, ладні були хоч під землю піти, щоб не бачити тих сверлючих їх очей.

Але ісправникова бричка повезла на собі й половину вибухової матерії юрби і вона вже не так лютувала.

Баскі коні „предводителеві“ винесли ту решту панів з атмосфери великих прикростей.

А Лебедин мав нагоду пережити щераз час великого задоволення та тріумфу. Пишалися і старе, й мале.

XII

П'ятого дня вранці, приблизно в час сніданку, селом розлігся якийсь гуркіт: немов падав великий град, або торохтів порожній вітряк. Звуки короткі, уривчасті і ніби дерев'яні, сипались густо-густо і хутко один по одному. Не можна було розібрати, звідкіль вони: — чи йдуть з неба, чи виринають з землі, чи висять в повітрі. Здивовані селяни, хто були в хатах, повискакували на двір і всі оглядалися кругом, шукаючи причини чи джерела того небувалого явища. Поглядаючи здивовано один на одного круглими очима, перепитувались коротенько:

— О, чуєте?

— Що воно таке?

— Мов біб у порожню мірку сиплеться.

— Де воно?

— Не розбереш.

— О, слухайте: тррр ра-та-та та-ррр...

— Це не грім! .

- А вжеж ні: небо ясне!
- Може де діти порожніми відрами?
- Ні, не похоже. А може?!
- Це чи не Фоньчині? вони часто так.
- Немає: на буряки поїхали.
- Та щож воно? О, знов: тррр-ра-та-та!
- Може такі птиці завелися?

Не довго вони догадувалися. За повороту дороги, що йшла лісом і схилом гори спускалася до села, з'явилася юрба людей. Вона йшла лавами, несучи на плечах наче кілля, але з блискучими від сонця кінцями вгорі.

Один з бувальців зразу взнав, що воно за поява і сповістив:

— Москалі йдуть!

Що тут почало робитися—трудно списати. Всі, хто мав яку роботу в руках, покинули й повибігали на ворота дивитися. Подія була надзвичайна і явище невидане; якже на його не подивитись? Навіть поважніші люди не могли опиратись спокусі і перлись між діти. А про дівчат і говорити нема що, — всі вони в три миги вспіли обсмикатись, позаквітчуватись і красувалися на перелазях кожна у всій своїй пишноті та привабливості.

З довбушем на переді, відбиваючи лад ногами, пройшла рота вздовж села вулицею і стала на площі коло перкви. Малі діти бігли за москалями аж до їх зупинки і довго там стовбичили.

Слідком за ротою їхало три чи чотири візки з панамі, мабуть якимсь начальством, бо обік візків їхали верхи озброєні урядники.

Ще поки йшли москалі, — то нічого: люди були якось зворушені і зацікавлені. Бажалося навіть завести знайомість з кимсь із вояків, бо показались такими бравими молодцями, що аж очі до себе тягли. Йшли вони так гарно нога-в-ногу і гупали чобітьми аж луна йшла. У дівчат серця мліли і кудиб яка не повернулась, у очах все стояв москаль з рушницею на плечі та веселими превеселими очима під дашком. Але, коли проїхали візки з начальством, зник добрий настрій.

Як тільки начальство підїхало, де отаборились салдати, заразже розіслано по селу верхи урядників зганяти людей на схід. Першими прибули староста, соцький, десятники. Прибулі почували себе дуже ніяково. Догадувались, що буде якась халепа за Омелька, що термосив пана.

Начальство, не звертаючи ніякої уваги на селян, балакало між собою. Люди, підходячи, шанобливо здїмали шапки, але їм ніхто не відповідав. Це дуже непокоїло селян, бо віщувало гнів начальства. Його підкреслювала лава озброєних салдатів.

Кожне йшло і серце йому тьохкало: що то буде?

Зібрались мовчки і стояли смирно. Дивилися і ждали.

З гурту прибулих панів виступив ісправник і грізно закричав:

— Зачинщікі, вихаді!

Але цього слова ніхто не зрозумів. Мовчали.

Ісправник, почекавши хвилинку, знову те саме крикнув.

А коли і цей раз не бачив вимаганих наслідків, запитав так само гаркаючи:

— Кто собрал скопище к Кривому Байраку?

Відповіді не було, бо люди самі собою збіглись туди і ніяка чужа намова там не діяла.

— Кто осмелілся нанести мне аскарбленіе? Староста! ти бил там. Атвечай.

Той оглянувся на громадян, мов благаючи очима поради чи згоди на його відповідь. За хвилинку відповів.

— То Омелько Таран, ваше благородіє.

— Омелько Таран! вихаді — гукнув ісправник.

Провожуваний співчуваючими поглядами йшов через юрбу Омелько і йому давали дорогу з виразом страху і щирої пошани. Вийшов із юрби, мов дебелий ведмедик із лісу, і пішов супокійно просто на того, хто його кликав. Аж уступитись йому з дороги мусів ісправник.

— Это ти? — спитав Омелька.

— Я! — понуро відповів той.

— Становись там! — і показав йому місце остронь.

Омелько рухав свій тулуб мов не свій.

— Хто підмовлял противитись царському указові — і не давати землю під чавунку?

З юрби вийшов дід Шкряб і, уклонившись ісправникові, промовив:

— То я, ваше високоблагородіє.

І дід Шкряб став коло Омелька чекати наслідків погроз начальства, а начальство тимже способом провадило шукання бунтівників.

Таким чином до гурту найперших злочинців прилучено Шахрая, Трохима Закузенного, Гедзя і старосту. Кожен з них чи сяк, чи так брав участь у справах, що стосувались землі. Це все виявлялося не завдяки досконалості слідчівських допитів ісправника, а через щирість народу та брак хитрощів у їх душах.

Виявилось, що в усіх умах панує пересвідчення, нібито справу з землею не так то легко порішити, бо доки не вийде царська постанова на їх прошення, вони не згодні поступатись своєю землею і ладні боронити її всіма своїми силами, аж доки їх життя. Виявилось, що винуватцями такого пересвідчення є: Шкряб, Шахрай та Фонька.

— А Фонька где? вихаді — скомандувало начальство.

Коли виявилось, що Фоньки нема, велено послати по його, а тимчасом начальство взялось замиряти бунт.

Прищеплювання пошани до закону — це свята робота. Уклад суспільних відносин людей вироблюється довгими віками. Робота, що нею цей уклад вироблюється — велика. Ті, хто її роблять, проймаються ревністю до своєї роботи і грізно карають зневажників своєї праці. Тим то нема чого дивуватись та обурюватись, коли операція щеплення пошани до закону відбувалася способом потали права.

В повітрі чути короткі свисти, хвоськання. Чути таке: фьйовх! щак! о й! Фьйовх! щак! о-о-й! На землі розтягнули оголену людську істоту. На голові то на ногах тієї людини сидять, тиснучи до землі коліньми, по двоє вояків, а по обох боках оголеного стоять по одному воякові. Власне не стоять, а так, як на дитячій забавці Коваль та Ведмідь, киваються один до одного, змахують руками і по черзі ті руки, маючи в їх різки, хутко спускають на оголену людину.

А довкола з одного боку купа селян з жінками та дітьми, з другого — насупроти — лава вояків з рушницями при нозі.

Звуки ушухли. Вояки з різками захололи на місці, бо почулась команда: „стой!“ Ті, що були скарлючені на голові та на ногах битою істотою, встали. Почала підводитись і та особа, що була предметом щеплення пошани до закону. То був Омелько. Озираючись палаючими ненавистю очима, він спровола впорядковував дріжачими з душевного обурення руками свою спідню одежу і нарешті став обтрушувати порох, що пристав із землі до його свитини.

Ті забарні рухи дуже не подобались ісправникові, бо хавсь як швидше зробити оте щеплення якнайбільшому числу людей, а Омелько все вовтузивсь на своєму місці, що його треба вже було під чергового.

— Скарый! медведь сівалапай! — гукнув ісправник.

Але не встиг ніхто і оком мигнути, як Омелько підскочив до ісправника, схопив його однією рукою за груди, а другою нижче живота, підняв вище голови і швиргнув з усієї сили об землю. Тільки і всього!

Ісправник лиш квакнув, як упав.

А Омелько, ніби тут він ні при-чім, пішов собі поволі повз гурт селян, повз лаву салдатів, просто до монопольки запивати згагу. Усі стояли, онімілі, не рухаючись з місця. Лише дід Шкряб метнувся до ближчої хати, приніс відерце води і мовчки став одливати водою ісправника.

Минуло чимало часу, доки з допомогою лікаря, що завжди мусить бути при „закуціях“, ледві довели ісправника до чуття. Але видно було, що йому вже не суджено більше бути на сторожі закону. Приладнавши абияк до брички ліжко, повезли його додому, до повіту. Слідком за ним повели звязаного Омелька.

„Московська закуція“ залишилася в селі.

XIII

Одного дня перед „Здвигами“, в обідній порі зайшов до управи Шахрай. Його слідчий хоч і притяг був до справи про бунт і навіть продержав з тиждень під арештом, але, вивчивши занадто далеке відношення його до того бунту, звільнив. Тепер Шахрай, стративши даремно цілу весну та літо на громадській роботі, зубожів у щент і ходючи по околицях, шукав посади „по письменній часті“ або якогось прикажчика.

Того дня вранці він ходив до цукроварні, що проти неї в селі йшла така завзята боротьба. Він просився в директора прийняти його на посаду нагатчика або сторожа, бо дома вже нема чим навіть житись. Посади йому відмовили ніби через те, що всі посади обсажені, вправдіж через те, що цукроварня постановила не брати Лебединців на роботу за їхню опозицію. Підупалий на духу Шахрай пішов собі, аби розважитись, блукати навколо цукроварні і наткнувся на одно явище, що дуже його зацікавило і вразило. Тепер він прибіг сповістити про те своє громадське начальство.

— Там коло цукроварні таке робиться!.. Розкопують горби, засипають яри, прорізують великі рови та насипають насипи. Понаїздило кацапні з грабарками. Підійшов до їх, питаюсь: що то таке? Кажуть: чавунку будуюмо. Вже до нашої межі добираються.

— Ов! та невже? — здивувався староста, що зібрався вже йти до дому, але, побачивши Шахрая, подікавився послухати новини.

— А так! Спитав я прикажчика, а може то сам підрядчик — не знаю — чи й далі колатимуть та насипатимуть? каже: отак, як побито кілочки, так і підуть.

— Так деж ті кілочки побито? — спитав староста.

— Так от слухайте! Пішов я, куди показав мені прикажчик. Справді: через усе наше поле побито кілочки так сяжнів на десять один від одного, в балках вищі, на горбах — при самій землі, аж геть туди...

— Колиж це зроблено? — здивувався староста.

— Хто його зна. Але що нам робити, старосто, щоб не дати псувати нам землю, доки не буде від царя рішення?

— Еге, оце правда! що нам робити?

Довелось всім задуматись. Всі посідали на лаві, поспірали лікти на коліна, а голови на долоні і в таких позах позастигали. Степан Янович, що в голові йому мелькнув шматочок думки, вхопивсь за його і висловився.

— Вартоб загородить, поставить ворота і замкнеть.

— Цебто .. навіщо? — обізвався староста.

— Приміром, як злодій краде так — менша йому кара, а як зпід замка — кара більша.

— Так тутже не злодійство — зауважив Шахрай.

— Ну так грабіж. Хібаж не те саме!? — з переконанням зауважив писар.

— Та воно похоче трохи — міркував староста, бажаючи підтягти факт займання без громадської згоди землі під якусь відому йому признаку злочину. — Але з другого боку наче й ні...

І він розвів безпорадно руками та й опустив їх повз себе на лаву.

Шахрай нарешті озвався:

— Воно начеб то так, що коли загородимо та замкнемо, то вийде наче двір, або оселя. А в чужу оселю вриватися не вільно.

На тім закінчилася правна порада. Виконання її постанови розпочалося тогож самого дня.

До межі, що відділяла поле Бродського від піль Лебединських, зібравши що де в кого є дерев'яного матеріялу, Лебединці навезли на приказ старости і збудували довгий тин. На тім місці, де мусіла проходити залізниця, поставили ворота, знявши їх з управського двору. Робота йшла так шпарко, що тогож самого дня надвечір можна було замкнути ворота на великий замок, знявши його з дверей громадського запасного магазину. Тин тягся до межі на цілу верству.

Очима задоволення дивилися Лебединці на діло своїх рук. Замилування та зарозумілість переповнювали їм душі за резуль тат спільної праці і вони перекидали такі уваги:

— От тепер не полізуть!

— Не мають права.

— Кілком по голові можна бити того, хто поважиться.

— А так! Це мов оселя.

— А вжеж! Коли хто в твою оселю вривається силою, мавш право тому й ноги порубати.

— Не лізь! Шануй чуже право.

— А ловко вигадано.

— Ловко, нема що й казати.

Громада не починала суперечок над питанням заступника власника. Постановила урядити постійну варту при воротах, що у відповіднім випадку малаб ужити прав власника.

— Цебто і ноги порубати тому, хто ступить на нашу землю — виразно сформулував староста.

Вартовими призначили діда Миколу Лободу на призвіще Бурлаку, що був за стійчика при управі, та Шахраєвого батька Хому. Бурлака з того був придатний, що вславився своєю невковирною впертістю, а Хома тільки з того, що Хома.

Отаке залагодження справи звільняло громаду від стовбичення тут і вона почала розходитись, назначивши чергу між Лободою та старим Шахраєм.

Черга відбувалася пильно. Днів через два грабарщики докопались під самі ворота. Вони ще здалека бачили, як городили тин та ставляли ворота і дивувалися собі: нащо воно?

Отут під ворітьми дід Лобода дав їм на те питання таку відповідь:

— От, зроби тільки но крок, то матимеш не цілі ноги.
— І показав їм сокиру.

Що таке? Грабарі спинились: ніхто не хотів під сокиру лізти. Підійшов десятник, щоб добути від діда пояснень. Хотів перелізти через тин, а дід йому:

— Не лізь! ноги порубаю.

І замахнувся сокирою, стоячи пасупроти по другий бік тину. Кацап мерщій смикнув свою ногу з тину назад.

— Вот чортов хахол! Чаво тапаром гразш, образіна ти лешая!

— Ти до мене хрещеною мовою балакай! До образів мене нічого рівняти.

Так вони сперечались, стоячи по обидва боки тину, аж доки прийшов майстер. Він поклав тому край, розпорядившись до грабарів:

— Ребята! ламай ворота.

— Сунься тільки, то й голова не ціла буде — озвався дід.

Видно було, що з дідом не зладнаєш. Наражати людей на каліцтво, брать на себе за те відповідальність, майстер не хотів. Повернувся, одійшов до грабарів і щось їм сказав. Десятків зо два їх взяли заступи на плечі та й подались уздовж плота. Відійшовши трохи, перелізли через огорожу і хутенько повернулись в напрямку до діда. Майстер і прикажчик дровичили його, сперечаючись, лаючись, та вдаючи, що хочять перелізти. А тимчасом надійшли ближче ті, що перелізли натойбік. Дід Лобода нічого того не помітив і зневірився, коли його несподівано схопили ззаду за лікті, миттю звязали тай поклали гарненько неподалік від так дбайливо оберіганих ним воріт.

Обрадовані грабарі, що не матимуть прогулу, борзенько розламали ворота, пліт та й пішли рити землю, а дід мовчки мусів лежати та думати гіркі думки.

На той час нагодився тут дід Хома. Він ішов заступати свою чергу по дідові Миколі, але побачивши здалека, що діється, як поверне! та драла назад. Тільки поли його свитини на згорбаченій поставі, що з переляку ще горбатішою стала, чиркають по стерні, збиваючи пил.

Ще не добіг до села, як почав кричати, екаючи мов запалений кінь.

— Ратуйте!.. ворота поломали, землю псують!.. — І вбігши в село, почав торохкотіти своїм костуром в найближчі ворота.

Кутки за кутками згвалтувались, піднявся страшений крик та галас. Уся чоловіча половина людности озброєна ціпами, голоблями, вилами, одностайно висипала на вулицю, подвигнена однією думкою: обстоювати свою землю.

Тимчасом значна частина людей із села зібралася на царині і ждала, доки збереться більше, щоб іти ратувати землю.

Поки вони отак стояли, до слуху їх долетів той самий звук, що вразив їх тиждень тому. Але тепер вони вже знали, що то є таке. Цей звук повторювався правильно щовечера по заході сонця і вони добре знали, що то барабан скликає салдатів. Тепер їх дивував уже не сам звук, а те, що торохтіння сипалось в незвичайну пору. Далі вони побачили й барабанщика, що йшов серединою вулиці і барабанив.

— На що це ви? — спитався його знайомий

— Сбор! — відповів той коротко і, заглиблений в свою роботу, пішов далі.

Салдати справді почали збігатись і шикуватись в ряди. Підійшли до їх офіцери, старший скомандував: „Налево! Ряди вздой. Шагом аррш!“ і ставши напереду, повів .. і хтожби міг сказати, куди!?

Гупаючи ногами під звуки аж чотирьох барабанів разом, рота салдатів пішла прямо до того місця, де будувалася залізниця, пішла, маючи на плечах свої рушниці з блискучими штиками, через що одалік рота здавалася ніби щіткою.

Здивовані селяни стояли та дивились на це явище круглими очима. Чого вони туди пішли? Чи ж одержав ротний наказ боронити нам землю? О, якби то було добре! Чавунку не стрілиби, земля зосталасяб цілою, та й заробітки коло цукроварні булиб ті самі, що й раніш...

Постановили не чекати на тих, з далеких кутків, і, ремствуючи на недбайлів, рушили туди, де й рота.

На тім місці, де сповнені рожевих надій, міцно вірючи у перевагу свого права, вони будували з такою милою одностайністю, тин та ворота, вони побачили таке: — Воріт нема. звязаний Бурлака лежить та стогне, тин поломаний. А що найгірше, то те, що напротязі сяжнів трицяти вглиб їх маєтків прорізали широку каналу, а виїняту з неї руду глину навалили по обох берегах каналу. Ота руда глина, що на погляд селян зовсім запаскуджувала землю, до краю розлютила їх і вони набавили ходи, щоби швидше помститись над лиходіямя.

— Бий їх, вражих синів! — репетували вони на Богу духа винних грабарів, розмахуючи своєю зброєю: ціпами, вилами, тощо.

Уся лава селян стояла на рудому валу і галас ішов від неї такий, що грабарам зпереляку довелось тікати чим-дуж з роботи.

Далеко їм тікати не прийшлося. Назустріч їм гнав з цукроварні почтовими кіньми становий. Його встиг вже сповістити ротний. Розпитавши чого тікають, він їх усіх позавертав до роботи, а коли надіхав ближче, побачив по один бік прокопу лаву селян з дрючям, а по другий — вишиковану роту салдатів зі штиками.

Становий звелів грабарам ставати до роботи і вони стали. Селяни бачучи таке, почали злазити у прокоп, щоб силою не

дати сповняти той наказ. На такий почин Лебединців становий обіззався криком.

— Не руштесь, бо стріляти казатиму!

Але що їм той крик, коли сильнішим над його був той штовхан, що дано було цілій істоті кожного Лебединця отим дошкульним питанням, заповнюючим мало не півроку всі їх думки, усе життя; питанням, що розв'язати його так, як їм схочеться, не дають чужі, сторонні сили. І вони позіскакували всі в канаву.

— Удруге кажу вам: одійдіть геть, бо стріляти велю!

І цей крик станового, так само, як і попередній, мав тіж самі наслідки. Юрба вже вся скотилася в канаву, мов пущена з крутої гори скеля, і заходилася коло грабарів. Одні випрягали коней, другі відбирали в копачів лопати, треті здіймали колеса з осей, четверті почали братись попід сили з робітниками і здавалось от-от розпичнеться бійка дика, страшна, — бійка двох темних сил, кинутих з осліпу одна на другу, опанованих сліпою силою люті.

— Останній раз кажу — кричав з усієї сили становий — вернітьсЯ назад, бо стріляти велю!

Еге, де там! Його голос тонув у морі галасу, як крик чайки в шумі бурі на березі моря і здавалось — треба надлюдської сили, щоб зупинити розятрені пристрасти.

Бачучи це, становий гукнув підрядчика, сказав йому щось; той вернувся до своїх робітників, переказав якісь слова одному, другому, третьому і вмить вся їх артиль, покинувши свої причандали, побігла геть з прокопу розсипом, хто куди. Залишилися у виїмці самі Лебединці, здивовані, що нема з ким битися.

— Рота! плі! розляглася команда ротного серед хвилинної тиші, що сталася наслідком здивовання Лебединців. Розляглось: торорох! таке, якого мало кому з Лебединців доводилось чути. Аж поприсідали де-хто чи то від ляку, чи від того, що звук, свердлюючи уші, осаджував униз. Глянули Лебединці поперед себе вгору і побачили, що ціла лава салдатів обкутана димом пороху, наставила проти їх дула рушниць і лагодиться випалити щераз.

Як побачили Лебединці наставлену проти їх крицеву щитину, вмить зникла їх лють, увесь їх запал. Не минуло дві хвилини а вже ніодного з них не було не тільки у прокопі, але навіть на валах; всі відбігли геть-геть і там згуртувавшись, стали радитись.

„Ой, чие то поле заспівало стоя“...

Еге. Зовсім не заспівало. Не завжди в пісні правда співається. Зрештою — яка пісня і яка правда..

Щоби не дати Лебединцям опам'ятатись, щоб, опам'ятавшись, вони не повторили нападу, ротний скомандував роті: „на руку!“ і салдати, під гуркіт барабанів, пішли на селянську купу, як в атаку, оточуючи її з трьох боків. Нікому не

хотілося опинитися на вістрі штика і всю громаду крок за кроком відопхнули в село.

Одно всіх дуже гризло, що прийшлося проти своєї волі повертатися до хат, не виконавши свого бажання.

Бажалося їм хоч поодинокі, хоч одним оком глянути, що робиться там, на полі. Сильно хотілося. Думки тягли їх туди непереможною силою. Та не можна було. — По вулицях ходила салдацька варта і вартаж ходила там, де розкопували землю. І вона нікого з Лебединців туди не підпускала

XIV

Біда не дуда: як стане дуть, то аж сльози йдуть.

Лебединцям лиха доля видно дала мало. Треба було ще підправити. І вона їм утирала табаки.

Одної неділі, сполудня, в село приїхали волосний старшина з писарем. Пристали вони, як водиться, коло управи, де вже назбиралось чимало селян. Це трохи здивувало Лебединців, бо сходу не було, ніхто не заповів, то й нізачим було приїздити волосному начальству.

Старшина з писарем спершу пообтрушувались від пилу. увійшли в управу. Старшина надів свого знака і вийшов на ганок. Люди оточили його в туж мить.

— Панове громадо! обізвався старшина. Оце ми привезли цікаву новину: відповідь на ваше прошення до царя.

— О-о-о! невже? От так добре. Що ж там за відповідь?

— А ось пан писар прочитають. Охрime Дем'яновичу! вичитайте їм з тої бумаги.

Охрим Дем'янович вийшов, зліпив у палець завтовшки папіроску, вправив її в люльку, закурив, посунув дудочку в куток рота і став зпроквола розгортати папера, що він зібрався читати. Уся громада мов на огні пеклася і разом її пропасниця біла, так їй було нетерпляче.

Охрим Дем'янович вичитав, що Канцелярія прошеній на височайшее ім'я приносимих, разсмотрела прошеніє крестьян с. Лебедіна і по соглашенію с міністерствами Внутренних дел, Фінансов і Путей Саобщенія признала ходатайство крестьян не подлежащим удовлетворенію, как несаатветствующее общегосударственным интересам.

Нічого не зрозуміли селяни і мовчали, як закляті

Діл Бурлака, що знову посів свою давню стійчицьку посаду, виглянув з дверей і тяжко обурився.

— Це ти що? газету читаєш, чи казку яку? — звернувся він до писаря.

Той тільки круглими очима подивився на нього.

— Я тобі кажу, наймите! чого ти чортове зілля в роті смалиш, царське слово читаючи?

— Не твое діло, — обізвався писар.

— Читайте ще раз, — попрохала громада

Писар прочитав, але й на цей раз не дійшло їм до тями. Вони попросили витлумачити по своїому.

Не вслів писар скінчити, як дід Бурлака йому зза плечей:

— Фальшиву бумагу читаєш! — он що. Тимто й зневагу показуєш. А покажи нам, де висла печать?!

— Геть, діду, кажу тобі! — скрикнув писар. Яка печать?

— Така! Хіба ми не знаємо? Що ти дурника вдаєш, буцім не знаєш? Висла печать, що завжди на царських грамотах буває!

— Цеж не грамота, а відповідь з канцелярії його...

— Бреши, бреши! — заревла в згоду з дідом громада. Це ти фальшуєш сучий сину! Морочиш нас мов дурників. Взяв хабаря у Бродського та й менджуєш царським словом, як циган кїньми.

— Постійте! почекайте! дайте зясувати! — кричав на всю силу писар і в серце йому прокрадалось передчування страшного лиха. Він спершу червонів від гніву, поблід зі страху. Це спостеріг дехто і товкмачив собі по своїому.

— Мовчи! не оправдуйся! Хабарник! Дурисвіт! Бий його, падлюку! — і юрба полїзла на ганок.

Вже пару п'ястуків гепнуло з усього щирого розмаху писареві в груди. Той відразу зметикував, до чого йде. Поки старшина уговкував людей, писар метнувся в сїни і звідтіль по драбині шмигнув на горище, а драбину витяг за собою.

XV

Нарешті Лебединці мусїли переконатися, що писар не фальшував.

Приїхав мировий посередник і довів їм самим найпевнішим чином, що домагання „вислої печати“ та ремствування, що писар розпечатав сам письмо до них від царя — безглузді і дурні. Найліпшими доводами тому були: арешт Бурлаки, а з ним ще душ із п'ять, вказних старшиною та крута лайка.

Залїзниця будувалася далі вже без перешкоди і до весни другого року будівля закінчилася. На селі стало тихо. Салдати по весні вийшли в лагєрі, за ними щєзло з села кілька дївчат. Куди вони ділись, про те Лебединці дізналися аж в осєні, коли тих дївчат, обдертих, змарнілих привів соцький із стану і здав старості. У кожньої на руках було по одному маленькому Лебединцю.

Такому прибуткові ніхто не був радий.

Пройшло літо. Лебедин ніби помирився з своєю долею а може й так, що людей потюмила довга боротьба на марне і, втихомирені закудїєю, мовчки дивились, як заробітки, що їм давала цукроварня, увірвалися. Цїле село побачило перед очима в цїлу ясність жебрацтво.

А т.м часом —

Ой під лісом, лісом Лебедином
Закурилась дорїженька димом.

Вже тепер не Менглі Гиреввим, а Стефенсоновим. Та чи легше стало Лебединові від того, що дим пускала не дика татарська рука, а культурна європейська? Все одно Лебединці дивилися на цей дим напевно з такими самими почуваннями, як і їх пра-пра-прадіди чотириста років назад дивились на татарські дими.

Вони ходили дивитися, як вантажні поїзди один за одним йшли то до цукроварні, то назад. Все щось на панську потребу возилось! А так: на панську! — бо проста людина чого потребує з виробів цукроварні? — Фунт меляси дітям помазати хліб та фуру жому товарині.

І злість їх почала знову розбирати.

Знищить оту прокляту залізницю! знищить, бо далі нема ради: голод от-от загляне в хати, а там хороби, домовинки дрібних дітей, сирітство, горе, плач...

А цукроварня? — та чи не вонаж довела їх до такого лиха?! Коли давала заробіток, то нічого: миритися з нею було можна. Навіть ладити... Навіть дружити. А тепер? О, це ворог заклятий та ехидний! Доки возили йому за дешево, робили за півдурно, то — нічого, платив. А як стали прохати прибавку — бо корми подорожчали, бо одежа подорожчала, бо податки збільшилися — то він бач що вигадав! Це просто нам на згубу! Це, щоб доноги нас викоренити.

О, ні! так не буде! Коли нам пропадять, так гиньже і ти, чортяча вигадко! А там побачимо.

Живуть люди і без того.

Зиму село перебідувало ськ-так. Заробітки коло цукроварні цілком припинилися. Навіть на поденну роботу не велів Бродський наймати Лебединців за їх спротив. Поволі село ніби заснуло і здавалось затихне назавжди. Після такого багатого напливу вражінь люди якось затерпли, бідуючи в своїх сірих норах, залатуючи дірки, подерті закуц'єю.

Одного разу в косовицю прокинулась чутка, що хтось бачив на луках під лісом Омелька Тарана. Побалакали, подивувались, чомуж його в селі не видно, та й замовкли. Далі дізнались, що його знову хтось бачив у лісі: виходив на шлях, випрохував хліба та й ховався знову у хащі. Був схудлий, змарнілий, аж чорний і обдертий.

Потім якось довідались, що він утік із Сибіру, куди його заслано було судом на каторгу, і все село зацікавилось ним. Часом боялися його, як каторжника, часом співчували його біді.

Раз ночувало коло коней в луці пятеро молодих хазяїв. Сиділи собі коло багаття, смоктали цигарки з махорки та газетного паперу і балакали там де-об-чім.

— Добрий вечір!—зразу лягло над їх головами. Вони аж здригнулися з несподівання... Оглянулися, аж то Омелько.

— Не впізнаєте? — спитав той.

— Впізнаємо!, впізнаємо!—заговорили хазяї.—Здрастуйте, сідайте біля вогню. Кажіть, як ви, де, звідкіль?

— Та що там про мене! От коли є у вас що попоїсти, то дайте, будь ласка.

— О! а й справді! як це нам у голову не прийшло, що людина голодна, а ми...— забалакав один з ночівників, зірвався з місця тай побіг до своєї хати, що була у двох гонах.

Він хуґко вернувся, приніс два хліби і чималий шмат сала. Коли Омелько затамував голод, то закурив зліплену умисне для нього грубезну цигарку і забалакав.

— Ну, як вам з чавункою?

— Е, не питайся! Лихо, та й годі.

— Нема заробітків?

— Нема! Нема й надії...

— А знищити її, кляту, легко — зауважив Омелько.

— О, невже? — зраділи ночівники.

— Як от цю цигарку викурити.

— Невже, голубчику? Усім селом тобі подяку складемо.

— Подяку — не подяку, а не ляпайте, що я тут; бо спіймають, то знову попруть аж туди, куди ворон ваших кісток не занесе.

— Будь певний, Омельку: мовчатимемо.

Запанувала на хвилину тяжка мовчанка: Омелько згадав свої голодні скитання в безкраїх лісах Сибіру. Селяни не зважувались на розпити. Нарешті Омелько заговорив.

— Ну, так от: коли бажаєте зіпсувати чавунку, ходіть, хто хоче зі мною.

Піднялося іти з ним четверо. Пятий остався коло коней.

В п'ятох нічною добою пішли вони прямо на залізницю. Омелько ярмом провів їх до одного з містків, а їх було аж п'ятнадцять на протязі дванацять верстов і всі деревляні, бо невеликі.

— От цей місток, заговорив пошепки Омелько, ми підпалимо. Він згорить і чавунка стане, аж доки вистроють новий місток. Тоді ми запалимо другого, далі третього, четвертого і так далі. Потім почнемо знову з першого. І так палитимемо доки можна.

— От як добре вигидав ти, Омельку, — раділи хлопці.

— Тепер матеріял за літо висох. Наносимо з лісу хмизу, підпалимо, та й підемо собі, а воно нехай горить.

Омелькова порада припала всім до серця. Гуртом усі п'ятеро взялися до роботи і в ту ніч один місток згорів. Рух поїздів припинився.

Коли згоріли містки другий та третій, Бродський зрозумів, що це не випадок.

Ясно було, навіщо псується залізниця: Лебединці хотіли мати з цукроварні попередні заробітки, возючи їй, що треба. Але й Бродський затявся: він давно вже спроневірився у „своїх„ мужиках і серце його відвернулося від них. Перестав тішити

себе думкою добродійця селян і не велів нікого з Лебединців ніколи брати на роботу.

Але Омелько порадив ще одну штуку.

Одної осінньої ночі прокрався він з трьома парубками йому лише відомою вилазною в завод. В чотирьох вони зіпсували водогін, позапахавши туго у всі кранти деревляні чопи і підпалили завод зі всіх чотирьох кінців.

Згоріло майже все. Одного цукру згоріло два мільйони пудів. Сотні душ, що жили з праці коло заводу, позбулися праці, заробітку і шматка хліба. А Бродському що? Обезпечене товариство, де цукроварня була забезпечена на випадок пожежі, сплатило йому всі втрати до копійки, так що він мав можливість збудувати нову вивінувану кращими машинами.

За тиждень після пожежі, Омелько несподівано попався у лісі урядникові. Під погрозою урядникового револьвера Омелько мусів йому піддатися. Урядник почав був вязати йому шнуром від револьвера руки, бо більше не було чим. Для цього треба було покласти револьвера на землю, або в кобуру, а вязати обома своїми руками. В цей мент ведмедюватий Омелько повернувся як вюн, повалив урядника і йогож шнуром звязав йому руки, зняв револьвера, сів на коня та й подався. Тільки його й бачили.

Залишились Лебединці розтрощені морально і матеріально.

Та росли у них діти. Вони росли і вирости...

Е. Ляхович

Англія в обличчі фашизму

(допис з Лондону)

За півтора року свого існування, фашизм в Англії зріс у важну суспільну величину. Явна піддержка лорда Ротерміра і його концерну, як також тиха піддержка інших пресових концернів — змінила сердешно-насмішкуватий тон демо-ліберального англійського світу у відношенні до фашизму на дещо нервозний і zarazом поважніший. В останніх місяцях появилосся на книжковім ринку багато книжок проти фашизму, диктатури, націоналізму — які вказують, що „старий“ світ перестав трактувати фашистівський рух в Англії як фарсу, а відноситься до нього як до поважного і грізного суперника. Не знати, що принесуть найближчі роки; на всякий випадок варто познакомитися ближче з тим найновішим рухом, якого ідеї можуть послужити як стимул для оригінальних думок, відповідаючих своєрідному ґрунтови.